

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De noodzaak van politiek leiderschap in Europa

Een belangrijk kenmerk van de democratische rechtsstaat is dat de uitoefening van de macht door de overheid er altijd op een wettelijke grondslag moet berusten. Bij de goedkeuring van de Europese verdragen heeft de wetgever zich veelal enthousiast opgesteld, maar zich niet altijd met voldoende ernst beraden over hoe de overdracht van bevoegdheden aan de EU zich verhield tot de Grondwet. Nu de Europese samenwerking door veel burgers als controversiëler wordt ervaren, zou het goed zijn als de wetgever bij de toekomstige overdracht van bevoegdheden aan de EU een zwaardere procedure volgt.

door *Hubert Beusmans & Teun Hardjono*

Beusmans is secretaris van de werkgroep Europa en stafmedewerker bij het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Hardjono is hoogleraar kwaliteitsmanagement aan de Erasmus Universiteit en fellow bij het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.

DE EUROPESE SAMENWERKING VERKEERT IN een legitimiteitscrisis. Het zijn niet zozeer de details van de samenwerking die burgers hebben vreemd van de Europese samenwerking, maar het niet kunnen plaatsen van wetgeving en besluiten in een groter geheel.¹ Het ontbreken van een Europese gedachte, het dieperliggende waarom gecombineerd met de economische crisis, heeft de Europese samenwerking in een existentiële crisis doen belanden. Deze Europese gedachte zal daarom een wedergeboorte moeten beleven. Er zal opnieuw moeten worden gekeken naar hoe we een gezamenlijke toekomst willen invullen. Het lijkt erop dat de geschiedenis en ontwikkeling van de EU dezelfde patronen volgen als organisaties in het algemeen. Op basis hiervan is het mogelijk een viertal toekomstscenario's te schetsen. Het is aan politiek leiders om aan de hand daarvan een duidelijke opdracht van de Europese burgers te krijgen en vervolgens hun verantwoordelijkheid te nemen.

DE EUROPESE GEDACHTE

Wat is Europa? Een continent, een gevoel, een ideaal of een institutie? Waar het ooit ging om de Europese gedachte, lijkt het enkel nog te gaan over de EU als een instituut. Het Europese ideaal is verloren geraakt, onzichtbaar geworden en niet langer een argument in het debat. Er is een wezenlijk verschil tussen de Europese gedachte en het instituut. Voor de toekomst van Europa is dit verschil – tussen Europa als gevoel en de EU als ambtelijk apparaat – essentieel.

Europa als gevoel gaat verder dan het opstellen van regels en het oplossen van grensoverschrijdende problematiek. Sinds Karel de Grote zijn rijk stichtte om orde te creëren in de toen heersende machten op het continent is de Europese gedachte een verlangen geworden om samen te werken, daarbij appellerend aan een historische verantwoordelijkheid en een gezamenlijke culturele erfenis.² Meerdere pogingen zijn ondernomen om, vrijwel altijd door oorlog, van Europa één rijk te maken. Steeds ging dit gepaard met de oprichting van instituties en machtscentralisatie.

Ook binnen de EU wordt geregeld gepleit voor verdere machtscentralisatie; dit als de afronding van het realiseren van het Europese ideaal, of als antwoord op de trage besluitvorming en het gebrek aan eensgezindheid. Anderen verzetten zich daar heftig tegen en wijzen erop dat het Europese ideaal uitgaat van de geëmancipeerde, mondige burger, die via democratische besluitvorming zijn verantwoordelijkheid weet te nemen. Het grote verschil tussen de Europese samenwerking en centrale machtsstructuren uit het verleden is dat de EU nu juist niet tot stand is gekomen door middel van oorlog. De huidige Europese structuur wordt gekenmerkt door een subtiel evenwicht dat de soevereiniteit van staten waarborgt en tegelijkertijd de Europese volkeren met elkaar verbindt.

VIA MAASTRICHT NAAR NU

Reeds voor de Tweede Wereldoorlog waren er pogingen tot Europese samenwerking, bijvoorbeeld de economische samenwerking tussen Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk gedurende de Eerste Wereldoorlog, waarmee een grotere efficiency werd bereikt bij de aanschaf van oorlogsmaterieel en voedsel. De grondleggers van Europa, Jean Monnet en Robert Schuman, zagen Europese landen echter in oude patronen vervallen. Economische belangen moesten daarom worden gekoppeld aan een gemeenschap van volkeren. Schuman verwoorde dat als volgt: ‘Door de samenvoeging van de basisproductie en de instelling van een nieuwe Hoge Autoriteit (...) zal dit voorstel de eerste concrete grondslagen leggen voor

een Europese volkerengemeenschap, welke onmisbaar is voor het behoud van de vrede.³ Een belangrijk element van de Europese gedachte is dus het verenigen van de Europese volkeren. Ook Churchill verwoorde deze noodzaak: ‘And why should there not be a European group which could

Een belangrijk element van de Europese gedachte is het verenigen van de Europese volkeren

give a sense of enlarged patriotism and common citizenship (...) In order that this should be accomplished, there must be an act of faith in which millions of families speaking many languages must consciously take part.’⁴ Een ‘act of faith’ dus.

De Europese gedachte heeft in verschillende fasen haar huidige institutionele vorm gekregen. Zoals bij het ontstaan van elke nieuwe organisatie, werd in de initiële fase verwezen naar de noodzaak de handen ineen te slaan, de boodschap te verspreiden, te beargumenteren dat dit de juiste filosofie is. Het betekent inhoud geven aan een door velen gevoeld verlangen, ‘nooit meer oorlog’. Maar dat alleen is niet genoeg. Er moet ook een bereidheid zijn om beschikbare middelen te herverdelen, kansen die zich voordoen ook daadwerkelijk te grijpen, samen te werken en scherp zicht te hebben op wat wel kan en wat niet. Waar men dan vervolgens op mag hopen, gebeurde ook. Budgetten werden flexibel ingezet, processen en procedures opnieuw ontworpen en een ongedefinieerd, maar sterk saamhorigheidsgevoel ontstond. Deze ontwikkeling ging gelijk op met een aantrekkende economie, ruimte voor ondernemerschap en een grote mate van inventiviteit en lateraal denken. En last but not least: de Europese founding fathers hadden een helder idee over samenwerking in Europa.

Zo’n creatieve en innovatieve periode (circa 1945-1950) vol euforie kan niet lang duren. De kans bestaat dat de idealen die eraan ten grondslag liggen bij de realisatie daarvan uit elkaar groeien. Als vanzelf kwam de Europese samenwerking in de volgende fase (circa 1950-1970), gericht op het effectief maken van het ideaal. Het streven naar effectiviteit legitimeerde de oprichting van Europese instellingen, geconcretiseerd in wetgeving en uitbreiding van de Europese ruimte. Het Europese landbouwbeleid en de interne markt vormen daarin de meest vergaande samenwerking, maar ook een sociale agenda kreeg vorm. De Europese economie groeide, Europa wist zijn positie in de wereld te versterken. De richting – een groter Europa met een sterke interne (beschermde) markt – werd duidelijker en de plannen concreter. Maar gedurende de decennia van samenwerking die volgden op de formulering van deze Europese gedachte veranderde deze van middel in doel. Een werkelijk effectieve organisatie toont ook syner-

gie, maar die ontstond in Europa niet of nauwelijks. De Europese gedachte erodeerde naarmate de stabiliteit onder de samenwerkende landen vanzelfsprekender werd en de welvaart toenam.

De Europese integratie werd een doel op zich. Wellicht de belangrijkste mijlpaal tot nu toe is het Verdrag van Maastricht (1992). Naast de EMU, de gemeenschappelijke munt, werden er pogingen gedaan om ook verdergaande politieke samenwerking te bewerkstelligen.⁵ Aan een gemeenschappelijk waardesysteem, tussen bijvoorbeeld de oude en potentiële nieuwe lidstaten, werd echter niet gewerkt.

Achteraf kan worden geconstateerd dat reeds in de jaren negentig is nagelaten de Europese gedachte opnieuw te agenderen, ook al deed Nederland tijdens zijn voorzitterschap in 2004 een poging om een Europese normen-en-waardenagenda op te stellen.⁶ Nu de huidige economische crisis ook de Europese landen in het hart treft, lijkt het erop dat de oorspronkelijke gedachte de Europese samenwerking niet langer legitimeert. Kortom, om een desintegratie van Europa te voorkomen, is een wedergeboorte van de Europese gedachte nodig – een gedachte die de Europese samenwerking niet als doel, maar als middel ziet voor vrede en stabiliteit en de daaruit voortkomende welvaart.

DE SITUATIE NU: EUROPA IN EEN STERK VERANDERENDE WERELD

We bevinden ons nu op het snijvlak van een nieuwe periode in de Europese samenwerking. Met onder meer de opkomst van het internet, explosief toegenomen mobiliteit en het ontstaan van een mondiale markt is de realiteit

We bevinden ons op het snijvlak van een nieuwe periode in de Europese samenwerking

waarin de EU acteert immers veranderd ten opzichte van de periode waarin deze is opgericht. We zien dat systemen en instituties waar we lang op hebben vertrouwd van hun voetstuk zijn gevallen. Denk aan het financiële systeem, de rol van de

media bij de informatievoorziening, de positie van de wetenschap, maar zeker ook aan het functioneren van de democratie. Door de toegenomen internationalisering zijn deze problemen, die voorheen op nationaal niveau konden worden aangepakt, een Europees probleem geworden.

Deze nieuwe realiteit vraagt om een omslag in het denken over Europa en vereist verandering en hervorming. Deze sterk veranderende wereld zorgt echter ook voor veel onbehagen en onzekerheid bij burgers. Populistische partijen spelen daarop in en vinden gehoor bij een substantieel deel van de bevolking. Voor velen is Europa één van de belichamingen van het afbrokke-

len van vertrouwde structuren en onwankelbaar gedachte zekerheden.

De Europese gedachte is zo een ‘Europees project’ geworden; een kosten-batenafweging, waarin voornamelijk economische en institutionele argumentaties de Europese samenwerking zijn gaan overheersen. Europa is daarmee steeds verder van de burger komen te staan. De economische samenwerking heeft burgers weliswaar meer welvaart opgeleverd, maar deze materiële vooruitgang alleen blijkt geen duurzame pijler voor legitimatie. De angst de verworven welvaart weer te verliezen – allerminst onbegrijpelijk gezien de huidige (euro)crisis – voedt het wantrouwen en leidt tot een lagere onzekerheidstolerantie. Een technische en formele reactie creëert echter geen mentale betrokkenheid van burgers bij Europa. Hetzelfde geldt voor het aanvoeren van cijfers als argumenten in het debat. Juist de economische en institutionele discussie reduceert Europa tot een kosten-batenanalyse en Europa lijkt daarmee de steun van de burger geheel te verliezen.

TOEKOMSTSCENARIO’S

De patronen die men ziet bij de groei en ontwikkeling van organisaties zijn duidelijk herkenbaar in de ontwikkelingsgeschiedenis van de EU. Op grond daarvan zijn vier toekomstscenario’s denkbaar:

1. de EU doet niets en we gaan op dezelfde voet verder;
2. de EU doet een stap terug;
3. lidstaten repareren wat niet goed is gegaan in het functioneren van EU; of
4. de EU doet een stap voorwaarts waar sociale samenhang en een nieuwe visie op Europa de basis vormen voor verdere integratie, bijvoorbeeld op basis van het idee van concentrische cirkels.⁷

Uitgangspunt bij alle scenario’s moet zijn om de betrokkenheid van de burger bij de besluitvorming beter te waarborgen. Politieke leiders moeten beter beargumenteren waarom keuzes worden gemaakt. Echter, ook de nationale politici moeten meer hun verantwoordelijkheid nemen wanneer het gaat om Europese samenwerking. Nationale politici zijn immers de ‘bekende gezichten’, vertegenwoordigen het nationale belang en hebben een groter mediabereik dan Europese politici.⁸

Het eerste scenario: de EU gaat op dezelfde manier verder. Het werken aan verdere Europese integratie gaat door middel van correcties, waarbij de actuele situatie de directe aanleiding is en tevens als drukmiddel wordt gebruikt om tot afspraken te komen. Het gevoel voortdurend in crisis te verkeren met steeds weer een onzekere uitkomst, niet zelden op de korte termijn gericht, weerhoudt de EU ervan te komen tot een werkelijke langetermijnvisie en vermijdt daarmee ook het debat daarover. Men doet alsof ‘de keizer kleren draagt’, en de uitkomst is zowel in negatieve als positieve zin ongewis.

Het tweede scenario: de EU doet een stap terug. Minder landen, minder complexe systemen en een focus op de effectiviteit van de samenwerking, waarbij elk land voor zichzelf bepaalt of het bijdraagt aan het eigenbelang. Het gevolg is een moeilijk te berekenen, maar ongetwijfeld zeer omvangrijke kapitaalvernietiging⁹ en een verlies aan Europese saamhorigheid. Dat laatste zou wel eens kunnen betekenen dat het oorspronkelijke naoorlogse ideaal van ‘nooit meer oorlog’ niet alleen in de vergetelheid raakt, maar zelfs op het spel wordt gezet.

Een derde scenario is het repareren van wat niet goed is gegaan, oftewel de structuren en systemen zo inrichten dat kritische zelfreflectie beter mogelijk wordt en de sociale cohesie binnen Europa wordt versterkt. De vraag is wel of dit laatste succesvol kan lukken, zolang de focus enkel op de materiële kant van de Europese samenwerking gericht blijft.

Het vierde scenario is het doen van een stap voorwaarts. Dit opent vervolgens mogelijkheden voor een fase van nieuwe creativiteit en innovatie, waarin succesvol kan worden geanticipeerd op de huidige geopolitieke vraagstukken en het beter benutten van wetenschap en technologie. Daarvoor is eerst nodig dat de EU flexibeler wordt met meer vrijheden aan de basis, in het besef dat keuzes die aan de basis worden gemaakt, gebaseerd zijn op gedeelde waarden en een gezamenlijke historie. Voorwaarde is wel dat Europa financieel op orde is en de mogelijkheid wordt geboden aanwezige middelen anders en vooral flexibel in te zetten. Gewerkt moet worden aan een beter bewustzijn van wat Europa aan kennis en vaardigheden te bieden heeft en welke marktmogelijkheden dat biedt. Maar eerst en vooral moet er gewerkt worden aan de sociaal-culturele eenheid die Europa is. De eenheid in diversiteit van de Europese volkeren moet meer worden gezocht.¹⁰ Nadruk leggen op het culturele, wetenschappelijke, historische erfgoed en de economische kracht van Europa is daarbij een belangrijke hefboom, waarbij, complementair aan de EU, de Raad van Europa een belangrijkere rol kan spelen.

Even belangrijk is dat het gebrek aan (geïnstitutionaliseerde) reflectie wordt opgeheven. Uiteraard hoort daar ook veranderingsbereidheid bij. Uiteindelijk moet dat leiden tot een nieuwe, maar vooral ook collectieve visie op Europa, dat een ideaal, uitgedrukt in herkenbare waarden, maar tegelijkertijd ook een Europese droom toont. Een visie die tevens het naoorlogse ideaal van ‘nooit meer oorlog’ volledig insluit, ook al zullen we het er minder expliciet over hebben.

EUROPA IN DE NABIJE TOEKOMST: UITDAGINGEN

Geopolitiek vindt er momenteel een aardverschuiving plaats waarbij een vertrouwde machtsbalans verandert. Bij de oprichting van de EU werkte

het plaatsen van grondstoffen onder gemeenschappelijke noemer conflictvermijding. Deze supranationale beweging zal nu naar een mondiaal niveau moeten worden vertaald. De Europese landen bevinden zich immers in een wereld waar de vraag van opkomende landen naar grondstoffen de mate van schaarste zal bepalen. Maar ook zullen de Europese landen in gezamenlijkheid een rol moeten spelen bij geopolitieke vraagstukken van vrede en veiligheid. Deze vraagstukken zijn op het niveau van de individuele landen immers niet langer oplosbaar.

Voor zijn veiligheid zal Europa meer dan in de afgelopen vijftig jaar zelf verantwoordelijk worden, nu de Verenigde Staten hun aandacht grotendeels verleggen naar het Verre Oosten. Dit vereist een nieuwe ‘mindset’ van Europese landen. Bovendien wordt de Europese veiligheid sterk beïnvloed door de groei van de wereldbevolking. De mobiliteit die dit met zich meebrengt zorgt voor een opdringerige culturele interactie. Migratie heeft ervoor gezorgd dat de diversiteit aan culturele achtergronden in de westerse samenleving enorm is toegenomen. Het Westen wordt daardoor gedwongen na te denken over de eigen cultuur en identiteit. Sommigen zien dit als een stimulans voor samenwerking en ervaren dit als bron van creativiteit, maar een ander deel van de bevolking ervaart het als bedreigend voor de verworven zekerheden en de eigen identiteit.¹¹ De spanningen die dit oplevert zetten bestaande westerse waarden onder druk. Het is daarom van belang dat Europeanen zich meer bewust worden van de eigen historisch gevormde waarden.¹² De rest van de wereld kent immers een groeiend zelfbewustzijn waarbij Europa niet kan achterblijven. Deze immateriële kant van de Europese gedachte is essentieel om de Europese volkeren te verbinden.

Ten slotte zal het milieu een belangrijke stempel drukken op alle hiervoor genoemde uitdagingen. Het veranderende klimaat en de milieuvervuiling zullen zorgen voor mobiliteit, regionale conflicten, geopolitieke spanningen en economische afhankelijkheid.

Tegen de achtergrond van de uitdagingen die op ons afkomen moet een visie op Europa worden gevormd

Europa zal op basis van zijn technologische voorsprong een duurzame agenda voor de wereld moeten opstellen om zo conflicten te helpen voorkomen. Tegen de achtergrond van deze vier uitdagingen (grondstoffen, vrede en veiligheid,

westerse waarden en milieu) moet een visie op Europa worden gevormd die de historische continuïteit waarborgt en legitimiteit biedt voor nieuwe vormen van Europese samenwerking.

BELANG VAN POLITIEK LEIDERSCHAP

Inmiddels lijkt de betrokkenheid van burgers bij Europa geheel afwezig. Dit heeft enerzijds met een gebrek aan vertrouwen te maken en anderzijds met de toegenomen complexiteit van het moderne leven. Veel burgers hebben bovendien het vertrouwen verloren in oude politieke partijen. Bestuurders lijken vooral het eigen belang te dienen. Daar staat tegenover dat de complexiteit van verschillende beleidsterreinen vraagt om bovengemiddelde kennis, altijd al gelegen bij een klein deel van de bevolking. Zolang deze ‘elite’ (politici, maar ook captains of industry, bestuurders en mensen op maatschappelijke posities) haar plaats en verantwoordelijkheid kent, kan zij het algemeen belang dienen en een samenleving vormgeven die rekening houdt met alle burgers.

Deze ‘bovenlaag’ van de bevolking heeft echter als gevolg van een vertrouwensbreuk het veld moeten ruimen. Niet onterecht werd door het electoraat geconcludeerd dat bestuurlijke kwaliteiten beter niet per definitie aan de zittende elite moeten worden toebedeeld. Elitair lijkt immers synoniem geworden voor profiteren van het algemeen belang. Waar het aan ontbreekt zijn mensen die het algemeen belang weten te dienen en te waarborgen. ‘Er is (echter) niets mis met het woord elitair. Zolang het niet betekent “voor een kleine groep bestemd”, is elitair geen vies woord. Zolang elitair betekent: intelligent, ervaren, verdiepend, creatief, en esthetisch prikkelend, is het iets waar we allemaal naar zouden moeten streven. In ons werk, en in de publieke ruimte. Wat we moeten voorkomen, is te eisen dat iedereen dezelfde houding hanteert, dezelfde gemoedstoestand, dezelfde innerlijke behoefte aan oppervlakkigheid. Want wie dat doet, stelt zijn doelen verkeerd en creëert eerder meer conflicten dan minder.’¹³

We zullen dus moeten streven naar nieuwe politieke leiders die de kwaliteiten zoals hiervoor genoemd bezitten en die op basis van vertrouwen binnen de complexiteit van Europese samenwerking het algemeen belang waarborgen. De afstand en het gebrek aan betrokkenheid van de bevolking bij de Europese besluiten moet dus worden gedicht op basis van karakter en persoonlijke kwaliteiten van een nieuwe generatie leiders. Dit sluit aan bij de roep om krachtig politiek leiderschap in Europa.

Noten

1 Zie Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Europa in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007. In dit rapport wordt geconcludeerd dat Europa tot het referendum

in 2005 voor burgers vooral onzichtbaar was en dat de discussie meer moet gaan over welk Europa we willen dan over de vraag ‘meer of minder Europa?’.

2 Zie bijvoorbeeld Alessandro Barbero, *Charlemagne. Father of a continent*. Vertaald door Allan Cameron. Berkeley:

- University of California Press, 2004.
- 3 Schumanverklaring, uitgesproken op 9 mei 1950.
 - 4 Toespraak van Winston Churchill op de universiteit van Zürich, 19 september 1946.
 - 5 In het najaar van 1991 werd een Nederlands voorstel voor een Europese Politieke Unie verworpen (op de zogeheten ‘zwarte maandag’). Zie B. van den Bos, *Mirakel en debacle. De Nederlandse besluitvorming over de Politieke Unie in het Verdrag van Maastricht*. Assen: Van Gorcum, 2008.
 - 6 Het Nexus Instituut heeft in 2004, op verzoek van de Nederlandse regering, een reeks conferenties gehouden tijdens het Nederlandse EU-voorzitterschap. Op de conferenties, die werden gehouden in Den Haag, Warschau, Berlijn, Washington en Rotterdam, bogen historici, filosofen, juristen, kunstenaars, wetenschappers, schrijvers, politici en diplomaten uit alle delen van de wereld zich over de toekomst van Europa. Zij deden dit onder het motto ‘Europe. A beautiful idea?’.
 - 7 Het begrip concentrische cirkels heeft betrekking op een architectuur van Europa die bestaat uit deelverzamelingen van staten die verschillende integratieniveaus hebben bereikt. Er bestaat een onderscheid tussen bijvoorbeeld de ‘cirkel van het Gemeenschapsrecht’ (de lidstaten van de Unie) en de ‘cirkel van de naaste bureu’ (derde landen die in afwachting zijn van toetreding). Naarmate een land meer naar het centrum beweegt, is sprake van meedoen met versterkte samenwerking (monetair, juridisch, militair gebied, enzovoort).
 - 8 Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid, *Europa in Nederland*, p. 12: ‘De WRR constateert dat een actieve bijdrage van nationale politici en beleidsmakers essentieel is voor de toekomstige legitimiteit van het EU-beleid. Zij zullen het voortouw moeten nemen om belangrijke Europese vraagstukken en thema’s te identificeren en keuzes (cursivering auteurs) te maken in de concrete doelen die ze willen nastreven.’
 - 9 Zie bijvoorbeeld McKinsey Global Institute, *Debt and deleveraging. The global credit bubble and its economic consequences*, 2010.
 - 10 Het motto van de EU, ‘in vrede en welvaart verenigd’, is voor het eerst gebruikt in 2000. Het geeft aan dat de samenwerking in EU-verband en het Europese streven naar vrede en welvaart worden gevoed door de vele verschillende culturen, talen en tradities van Europa.
 - 11 Hubert Beusman en Pieter Jan Dijkman, ‘Migratie als christendemocratische uitdaging’, in: Hubert Beusmans, Pieter Jan Dijkman en Jan Willem Sap (red.), *Migratie in een open samenleving* (CDV Herfst 2011). Amsterdam: Boom, 2010, pp. 22-31.
 - 12 In de preambule van het Verdrag van Lissabon wordt nadrukkelijk verwezen naar deze verbindende historische bron: ‘Geïnspireerd door de culturele, religieuze en humanistische tradities van Europa, die ten grondslag liggen aan de ontwikkeling van de universele waarden van de onschendbare en onvervreemdbare rechten van de mens en van vrijheid, democratie, gelijkheid en de rechtsstaat.’
 - 13 Philip Huff, ‘Waarom moet altijd alles op tafel?’, *NRC Handelsblad*, 5 juni 2013.